

Reclamind o prudență și o aplicare de specialitate cu totul deosebite, dată fiind importanța monumentelor în cauză, lucrările amintite care au durat 8 săptămâni s-au încheiat, în primă etapă, în ziua de 12 septembrie, prilej de analiză retrospectivă și de considerare teoretică a viitoarelor faze de activitate. Trebuie precizat că tocmai în legătură cu această analiză, au venit în țară Paul Philippot, directorul Centrului din Roma. Paolo Mora, pictor atașat pe lângă Centrul din Roma, și Laura Mora, pictor specialist în problemele restaurării picturilor murale. Vizita celor trei specialiști în România a avut ca prim obiectiv șantierul de restaurare al Bisericii Negre din Brașov, unde o altă echipă de restauratori UNESCO a curățat și pus în valoare pictura din timpanul portalului de sud-est⁴, s-a continuat cu ansamblurile de pictură gotică de la Sînpetru și Hărman (județul Brașov), cu biserica romano-catolică din Ghelintă (județul Covasna), cu biserica romano-catolică din Girciu (județul Harghita), concentrându-se apoi asupra monumentelor din nordul Moldovei (Sucevița, Arbore, Dragomirna, Pătrăuți, Părhăuți, Voroneț, de asemenea, în final, Neamț).

Cum era de așteptat, atenția s-a aplicat cu analitică exigență asupra lucrărilor efectuate de amintitele echipe de restauratori la Moldovița și la Humor. În acest scop, pentru a însuma observațiile și experiența dobândită în timpul campaniei de lucru, au fost organizate două discuții: una la fața locului, alta la sediul Direcției monumentelor istorice, sub președinția prof. arh. Pompiliu Macovei⁵.

În cele ce urmează vom remarca, în primul rînd, insistența cu care specialiștii UNESCO au subliniat necesitatea unei perfecte colaborări, pe toată durata unei lucrări de restaurare, între restauratorii

⁴ Cu privire la această acțiune, va fi publicat un material special.

⁵ Ședințele amintite au avut loc în zilele de 13 și respectiv 15 septembrie.

propriu-zis, indiferent de categorie (arhitecți, pictori, sculptori etc.) și istoricii de artă. Practic orice echipă de restaurare trebuie să aibă în componența ei un istoric de artă, aceasta este una dintre încheierile, cu importante implicații de ordin metodologic, ale discuțiilor la care ne referim.

S-a atras atenția asupra pericolului pe care îl implică metodele puriste, intervențiile cu caracter ireversibil, căutarea efectelor originale, de asemenea a fost denunțat pericolul restaurărilor „cu orice preț”, care nu țin seama de necesitățile obiective de conservare, ci decurg numai și numai din dorința de înnoire. Făcîndu-se aprecieri asupra faptului că fondurile de restaurare nu sînt niciodată îndeajuns de mari, a fost subliniată necesitatea unei bune gospodăririi a acestor fonduri, care trebuie să fie orientate cu precădere în lucrări de conservare propriu-zisă, în nici un caz irosite în fantezii costisitoare.

Cu referire expresă la lucrările de la Moldovița și Humor, s-a precizat o dată mai mult caracterul lor experimental, faptul că stadiul la care au fost oprite este intermediar⁶, fiind necesare încă numeroase analize de laborator, studii privind umiditatea etc. Pe parcursul discuțiilor, specialiștii UNESCO au ținut să menționeze calitatea excepțională din punct de vedere tehnologic a picturilor murale moldovenești, apreciîndu-se că, prin varietatea procedeelor și siguranța execuției, ele se situează printre cele mai bune din Europa. Toate acestea, cumulate cu valoarea artistică, impun alegerea celor mai competente forțe, a celor mai potrivite mijloace și procedee de restaurare.

În cursul anului 1972, acțiunea de cercetare și punere în valoare a picturilor murale moldovenești va continua.

⁶ Precizarea privește, în primul rînd, lucrările de curățare din gropnița bisericii Humor.

VASILE DRĂGUT

RAPORT ASUPRA ACTIVITĂȚII ȘANTIERULUI - PILOT ORGANIZAT ÎN MOLDOVA DE CENTRUL INTERNAȚIONAL DE STUDII PENTRU CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA BUNURILOR CULTURALE ȘI DE DIRECȚIA MONUMENTELOR ISTORICE DIN R. S. R.

17 iulie–13 septembrie 1971

I. Scopul lucrării

Scopul lucrării, fixat de comun acord de Centru și de Direcția monumentelor istorice pe baza vizitei făcute în Moldova în octombrie 1970 de domnii R. Lemaire, P. Mora, P. Philippot și G. Thomson, era dublu. Pe de o parte, era vorba de a pune la punct diferențele tehnici de conservare a frescelor, în special curățarea picturilor interioare, consolidarea și fixarea tencuielii și a peliculei pictate exterioare. Pe de altă parte, se punea problema de a asocia unei echipe internaționale, alcătuită de către Centru din cei mai buni restauratori care au urmat Cursul de specializare pentru conservarea picturilor murale, și din cîțiva restauratori sau candidați restauratori români, cu scopul de a completa cunoștințele primilor și de a detecta disponibilitățile celor din urmă în vederea formării lor ulterioare ca restauratori.

II. Constituirea echipei

Echipea internațională a fost alcătuită din:

Director al lucrărilor: Prof. Paolo Mora, șef restaurator la Istituto Centrale del Restauro.

Echipea internațională de restauratori: Emmerich Mohapp, restaurator pe lângă Bundesdenkmalamt, Viena, șeful echipei; Zbigniew Majcherowicz, restaurator, Raszyn, Polonia; Helmut Scholtz, restaurator-monitor la Institut für Technologie der Malerei, Akademie der Bildenden Kunst, Stuttgart; Fritz Buchenrieder, șef restaurator la Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege (de la 13 august la 13 septembrie).

Din partea D.M.I. au fost asociații lucrărilor: De la laborator – Tatiana Pogonat, chimist și Ion Istudor, inginer; restauratori Traian Trestioreanu; candidați restauratori: Irina Ignat, Ioan Neagoe, Dan Ivanovici.

III. Lucrările efectuate

Obiectivele de la Humor și Moldovița au fost alese pe baza unor studii pregătitoare realizate de D.M.I. și a informațiilor culese în cursul misiunii de expertiză din octombrie 1970.

Obiectivul de la Humor se recomanda prin caracterul tipic al diferitelor probleme ridicate și prin faptul că protecția contra umidității fusese asigurată prin recenta înnoire și lărgire a acoperișului și prin instalarea drenajelor în jurul bisericii. Umiditatea prezentă în partea inferioară a zidurilor pare relativ stabilă, dar releveele regulate vor trebui să permită stabilirea cauzelor ei exacte.

Obiectivul de la Moldovița a fost ales din cauza urgenței unei intervenții de consolidare și fixare.

Lucrările de efectuat au fost definitivitate de acord cu prof. R. Bordenache în cursul unei vizite a domnilor P. Philippot și P. Mora și a echipei de restauratori, între 19 și 22 iulie 1971. S-a hotărît să fie întreprinse următoarele lucrări:

La Humor: 1. Relevu al umidității suprafeței de zid interioare și exterioare, pe o înălțime de 2 m de la sol; 2. Relevu, pe aceleași suprafețe din exterior, al zonelor de suport desprinse de primul

strat de tencuială; 3. Fixarea suportului pe partea inferioară a zidului sudic (exterior) de la intrare pînă la absida sud, exclusiv; 4. Fixarea, cu titlu de test, a stratului pictural pe o bandă verticală a peretelui exterior nord; 5. Curățarea picturilor bolții gropniței.

La Moldovița: Fixarea suportului pe pereții exterior al zidului sudic, de la intrare la absidă, exclusiv.

Detalii ale lucrărilor și observații tehnice și metodologice

1. Relevu și documentare*

Releveele de umiditate au fost efectuate cu ajutorul aparatului KPM Aqua-Boy, măsurătorile fiind luate la distanțe regulate și raportate pe hîrtie milimetrică. Aceste măsurători vor trebui refăcute cu regularitate cel puțin de patru ori pe an și timp de o lună într-un an, pentru a permite detectarea cauzei umidității zidului.

2. Fixarea și consolidarea tencuielilor exterioare

Fixarea și consolidarea tencuielilor exterioare (zidurile sud de la Humor și Moldovița) au prezentat dificultăți speciale datorită următoarelor cauze: Pictura figurativă vizibilă actualmente nu reprezintă prima decorație a zidului, ci suprapune o decorație anterioară imitînd un apareaj de cărămidă. Or, această primă decorație a fost executată pe o tencuială subțire de var cu nisip, care, cu o slabă coeziune, tînde adesea să se dezagrege. Pe de altă parte, suprafața acestei prime picturi nu a fost ciocănită pentru a asigura aderența suportului (intonaco) decorației figurative. Rezultă de aici că acesta, de altfel foarte rezistent și suplu grație fibrelor vegetale pe care le conține, nu aderă bine la tencuiala subiacentă și formează mari „buzunare” în părțile care au avut de suferit din cauza intemperțiilor.

Problema de rezolvat este deci dublă. Trebuie: 1. Consolidată tencuiala subiacentă pulverulentă pentru a da o bază solidă suportului decorului figurat; 2. Acest ultim suport trebuie făcut să adere ferm la tencuiala subiacentă.

Tratamentul executat a constat în injectarea de caseat de calciu în tencuiala subiacentă și în „buzunarele” formate între aceasta și suportul superficial. Unele dintre aceste „buzunare” s-au dovedit a fi foarte mari și este evident că pictura nu-și datorează conservarea decît grosimii, supleței și coeziunii suportului superficial, datorită fibrelor vegetale pe care le conține.

Operația efectuată trebuie considerată ca o măsură de urgență destinată să evite căderea fragmentelor de suport, care s-ar fi propagat rapid din aproape în aproape din cauza intemperțiilor.

Lacunele au fost umplute cu ajutorul unui suport colorat cu o piatră locală măcinată pudră și aleasă deoarece culoarea sa se apropie destul de mult de cea a suportului original. Deși n-a fost executat nici un retuș, lacunele au fost umplute pînă la nivelul picturii și nu mai retrase, cum preconizăm să facem pentru lacunele neintegrabile. Aceasta pentru că ni s-a părut esențial să se asigure o

* Relevueele executate în iunie-august ca și documentația fotografică, care conține în special starea bolții gropniței înainte și în timpul operațiilor de curățare, sînt anexate dosarului-raport, aflat la D.M.I.

protecție cât mai eficace împotriva intemperiilor și să se evite ca marginile să ofere puncte de infiltrare.

3. *Test de fixare a stratului pictural pe peretele nord al bisericii de la Humor.*

O bandă cu o lățime de cca 1 m a fost delimitată pe zid. Fixarea picturii, prin vaporizare de Paraloid B72, a fost începută de domnul Mora și trebuia să fie terminată, conform instrucțiunilor sale, de dl. Ivanovici.

S-a stabilit, ca imediat după terminarea operației, să fie luate o serie de fotografii, în puncte riguros indentificabile de pe banda fixată și de pe suprafața nefixată. Repetarea cu regularitate a acestor fotografii – inspirându-se din principiile propuse de domnul Garry Thomson în raportul său din 1970 – va permite să se constate în ce măsură operația poate proteja pictura și care este rezistența fixativului la intemperii.

4. *Curățarea bolții gropniței*

Această operație nu a putut fi complet terminată, cum fusese prevăzut inițial, datorită întârzierii cu care au fost procurate diferite produse și timpului care a trebuit să fie consacrat operațiilor de fixare a tencuielilor exterioare, care s-au dovedit mai urgente decît se credea.

Pictura bolții, acoperită de depozite negre, datorate în cea mai mare parte fumului, și de ușoare încrustații de sare datorate sau infiltrărilor vechi sau condensării puternice care a vîrgat suprafața cu pete albe corespunzînd picăturilor de apă, prezenta – din punctul de vedere al curățării – o problemă în același timp tehnică și estetică (ca orice curățare, de altfel).

Din punct de vedere tehnic, era vorba de a pune la punct cele mai bune procedee care să permită înlăturarea stratului de murdărie fără a fi atacată pictura. Deși executată în frescă, aceasta s-a dovedit în același timp delicată, mai ales pentru anume pigmenti, ea prezentînd în plus, pentru părțile aurite, tușe executate uscat.

După diferite teste, s-a dovedit că metoda cea mai sigură, pentru cea mai mare parte din cazuri, era folosirea gumei de arhitect, care permitea, manevrată cu prudență și respectînd sensul formei, o curățare riguros controlabilă, care lăsa suprafeței lucii patinei. Unele părți mai rezistente au trebuit tratate cu un tampon îmbibat cu apă și alcool (în proporție de 4 părți apă și 1 parte alcool), adică un abraziv ușor.

Principala dificultate a lucrului devenea problema estetică. Trebuia, prin urmare, să se curățe ansamblul bolții astfel încît să se obțină o imagine unitară, deși grosimea și rezistența stratului depus varia de la o porțiune la alta, deși sensibilitatea picturii varia de la o culoare la alta și stadiul de conservare a picturii originale varia pentru o culoare, adică de la o parte a suprafeței la alta. S-a decis să se curețe ansamblul bolții pentru a fi sesizate cu claritate toate dimensiunile acestei probleme, fapt esențial cînd este vorba de un ansamblu al unui interior în care pictura și arhitectura formează un tot. Este evident, de altfel, din acest punct de vedere, că bolta însăși nu poate fi considerată separat de ziduri și de restul bisericii.

Curățarea n-a putut fi terminată în termen din cauza timpului. Rămîne acum să se procedeze la ultimele operații necesare pentru a asigura unitatea ansamblului și care trebuie să facă în legătură cu integrarea micilor lacune. Această ultimă etapă cere o unitate riguroasă a lucrului și o echipă redusă ca număr, special pregătită, căci este vorba de a ajusta fiecare intervenție de detaliu în funcție de o viziune unitară a ansamblului, definită de un șef de echipă.

Aceste operații vor trebui făcute în vara anului 1972 de către un restaurator calificat ales de Centru de acord cu D.M.I., care să lucreze timp de două luni împreună cu două ajutoare; activitatea acestora va fi riguros definită la început printr-o misiune de o săptămîină a domnului și doamnei Mara.

Pe de altă parte, va fi important de controlat, timp de o lună pe an, mecanismul condensării în gropniță, mai ales în timpul marilor slujbe, și de a studia măsurile de întreprins pentru a o împiedica sau cel puțin pentru a o reduce considerabil.

5. *Recomandări pentru dezvoltarea viitoare a lucrărilor de conservare a picturilor murale în România*

Considerînd problemele care se pun pentru realizarea viitoarelor lucrări în România în domeniul picturilor murale și din dorința de a vedea aceste lucrări realizate după criteriile celei mai înalte calități, credem că trebuie precizate următoarele puncte:

a) *Prioritatea și urgența.*

Natural, prioritatea va trebui acordată măsurilor de pură conservare: fixarea și consolidarea tencuielilor amenințate, detectarea mecanismelor umidității ce constituie cauzele alterării și căderii acestora. Relevee regulate ale măsurătorilor umidității superficiale și examenul umidității din profunzimea zidurilor vor trebui sistematizate.

Operațiile de curățare, din contră, nu prezintă nici o urgență; cum ele necesită un personal cu o înaltă calificare și echipe bine rodite în lucrul de grup, aici trebuie procedat foarte încet, după un ritm coordonat cu formarea restauratorilor specializați. Stratul de murdărie depus pe picturi nu constituie prin el însuși o cauză a alterării acestora, în timp ce o curățare neadecvată poate antrena o alterare ireversibilă; factorul timp nu poate fi considerat aici ca important pentru conservarea operelor.

b) *Durata operațiilor de restaurare*

Întotdeauna este extrem de dificil de prevăzut timpul necesar pentru restaurarea unei picturi murale. Ca rezultat, starea picturii poate varia de la o porțiune la alta și anume operații (fixare, curățare sau retuș), care necesită relativ puțin timp pentru anume suprafață, pot cere mult *mai mult* pentru o alta, în funcție de factorii variabili ca aderența sau nu la stratul de pictură, rezistența materialelor de eliminat, sensibilitatea picturii în general sau a anumitor culori în particular.

Pe de altă parte, timpul necesar unei operații anume depinde și de capacitatea executanților și de coeziunea echipei – mai mult sau mai puțin obișnuită să lucreze împreună –, de capacitățile de organizare ale restauratorului șef și de gradul de încredere sau de autonomie pe care îl poate acorda în mod rezonabil ajutoarelor sale.

Spre deosebire de ceea ce se petrece într-o antrepriză de construcție sau de artizanat, nu se pot face deci previziuni precise pe baza, de exemplu, a unei oarecari durate a muncii pentru un metru pătrat în general.

Aceste remarci fundamentale fiind fixate și pentru că orice observație asupra lucrului este esențialmente relativă, se poate spune că, *cu scopul unic de a obține măreția lucrurilor*, lucrările de restaurare a picturilor murale – excluzînd operațiile complexe de consolidare și de fixare, ca și retușurile importante – necesită, cînd sint executate de echipe calificate și obișnuite să lucreze împreună, un minimum de cinci zile de lucru al unei persoane pentru un metru pătrat.

c) *Durata formării restauratorilor*

Așa cum se poate citi în concluziile *Reuniunii pentru formarea specialiștilor pentru conservare* (al cărui text este anexat raportului aflat la D.M.I.), experții în acest domeniu sint de acord pentru a estima că pentru formarea unui restaurator calificat este necesară o perioadă de 6 ani de studiu și de practică.

Spre această formulă se orientează actualmente organizarea învățămîntului de restaurare în instituțiile cele mai avansate, ce tînde spre un statut analog celui al studiilor universitare (vezi Paul Philippot, *La formation des restaurateurs de peintures et de sculptures*, în „Problemes de conservation dans les musées”, Eyrolles, Paris, 1969, p. 33–51, cu un rezumat al programelor principalelor instituții europene).

6. *Concluzii*

Centrul este dornic să continue colaborarea sa cu Direcția monumentelor istorice în toate domeniile în care acestea este angajată și în particular pentru desăvîrșirea lucrărilor de curățare și de reintegrare și a testelor de fixare exterioară la Humor și, într-un mod general, pentru formarea specialiștilor în diverse domenii ale conservării, conform direcțiilor sugerate în prezentul raport.

Centrul este de asemenea gata să-și aducă orice contribuție tînid de resortul său la organizarea serviciilor de restaurare și de formare a restauratorilor prevăzute de D.M.I. și mai ales să faciliteze contactele Direcției cu diferite instituții europene care au dobîndit o experiență notabilă în acest domeniu.

PAUL PHILIPPOT, director al
Centrului din Roma

PAOLO MORA, restaurator șef la
Istituto Centrale del Restauro

EXCURSIE DE STUDII ORGANIZATĂ DE DIRECȚIA MONUMENTELOR ISTORICE

În cadrul schimburilor anuale de specialiști din diferite ramuri ale conservării și restaurării monumentelor, Direcția monumentelor istorice din Consiliul Culturii și Educației Socialiste a inițiat în acest an o excursie de studii colectivă, în cadrul căreia a grupat reprezentanți din opt țări europene. Au participat: *Dr. Luc Devliegher* – arheolog și istoric de artă, din Belgia; *Eva Krizanova* – istoric de artă și *Katarina Fabini* – arhitect, din R. S. Cehoslovacă; *Marc Debergh* și *Minako Kimura Debergh* – istorici de artă, din Franța; *dr. Hans Berger* – arhitect și *dr. Konrad Riemann* – istoric de artă și restaurator, din R. D. Germană; *Mirjana Gucu* – istoric de artă, *Slobodan Ivanović* – arhitect și *Dobroslav Pavlović* – arhitect, din R. S. F. Iugoslavia; *Franciszka Lubicz* – istoric de artă și restaurator și *Eugeniusz Cnotliwy* – arheolog, din R. P. Polonă; *Laszlo Pusztai* – istoric de artă și *Ilona Schöner* – arhitect, din R. P. Ungară; *Napoleonas Kitkasas* – inginer și *Kestutis Veikšnoras* – inginer, din R. S. S. Lituania – U.R.S.S.

În cursul vizitei în România, desfășurată între 20 IX–4 X 1971, specialiștii străini au fost însoțiți de: *Eugenia Greceanu* – arhitect, *Voica Pușcașu* – arheolog, *Mariana Beldie* – arheolog, *Tudor Oteteleşanu* – arhitect, *Marius Rădulescu* – pictor monumentalist, toți de la Direcția monumentelor istorice, precum și de *Tereza Sinigalia*, redactor la Buletinul monumentelor istorice.

Scopul călătoriei de studii a fost cunoașterea de către specialiștii străini a diferitelor aspecte din munca de conservare și restaurare a monumentelor în România. Implicit, aceasta a însemnat o familiarizare cu problemele monumentelor de pe teritoriul țării noastre privite din punct de vedere istoric, tipologic, al ornamentației, ca și sub raportul înglobării lor în sistemele urbanistice moderne.

Gîndită ca excursie de grup – formulă adoptată cu titlu experimental de D.M.I. – înfîlnirea a prilejuit schimburi de opinii între specialiștii din diferite țări – cărora li s-a oferit astfel și o posibilitate de